

BARTA JÁNOS

ARANY JÁNOS ÉS KOMMENTÁTORA

(Megjegyzések Hermann István : Arany János esztétikája c. könyvére)

A kommentálás szép dolog,
Én attól sose fázom;
Mit ki nem magyarázhatok,
Azt belemagyarázom.

(Goethe, *Kosztolányi fordításában*)

Nehéz helyzetben vagyok, amikor Hermann István könyvéről bírálatot kell írnom. Annyi minden van benne, mind módszerben, mind eredményeiben, amivel nem tudok egyet-érteni, érzésem szerint annyira tele van a félreértések és félremagyarázások, tévedések és önkényességek szövevényével, hogy mindezek cáfolatára és helyreigazítására csaknem ugyanilyen terjedelmű könyvet kellene írnom. De mivel időm sincs, folyóiratunk kerete sem elég ilyesmire, vigasztalom és kimentem magam azzal, amit egyik írónk pörbéli szakértői véleménye indokolásában mondott: nem kell az egész tengert kiinnom, hogy vízének milyenségéről meggyőződjek. Talán nem szükséges Hermann művének valamennyi tévedését és torzítását felsorolnom; az olvasó már ítélhet, ha mindezek gyökerére rámutatok és az elsiklások típusait egy-egy, lehetőleg beszédes példával illusztrálom.

Régebben, a ma társadalomtudományoknak nevezett tudománycsoporttal kapcsolatban, sokat írtak és elmélkedtek arról, hogy ezeknek a tudományoknak központi módszertani problémája a *megértés* kérdése. A társadalomtudományok tényei és adatai nem olyan természetűek, hogy műszerekkel és mérőeszközökkel megfoghassuk és elemezhesük őket, hozzájuk valami másféle, nem mechanikusan feldaraboló, hanem éppen egészben befogadó, megértő, hozzáidomuló magatartással kell közelednünk. Hermann művének olvasása eszembejuttatta ezt a régi követelményt; az irodalomtörténész, a műbíró, az esztétikus nem vindi-kálhatja magának sem az alkotó, sem a természettudományos kísérletező, sem a deduktív logikus vagy matematikus szerepét — neki először és elsősorban befogadónak, megértőnek kell lennie, azt a magatartást kell magában kialakítania, amely képes egy idegen alkotáshoz vagy alkotóhoz hozzáismulni, annak mivoltába és valódi összefüggéseibe magát, szinte önmegtágadó módon beleélni. Első tanulmánykötetének előszavában Babits idézi az angol Arnoldot, aki szerint a kritikus első kötelessége az alázatosság. Arnold is alkalmasint ezt a magatartást illette az „alázatosság” szóval.

Nos, Hermann Istvánt ilyen értelemben valóban nem lehet alázatosnak mondani. Elég fejtegetéseiből néhány fejezetet végigvizsgáljunk, hogy meggyőződjünk róla: valami olyan szemlélettel közelít Arany Jánoshoz, amely a megértést nemcsak hogy megnehezíti, hanem döntő pontokon éppenséggel lehetetlenné teszi. Nem arra figyel, amit Arany mond vagy mondani akar, nem is azt hallja, hanem azt, amit ő maga önkényesen, bizonyos előfeltevések alapján beleképzelt. Tudom: súlyos a fogyatékoság, amelyet megneveztem; kötelességemnek is érzem, hogy a szűk keretek közt minél több példával bizonyítsam. Sajnos, példákat egyáltalán nem nehéz találni. Természetesen nem számítom ide a helyel-közvetlen előforduló ténybeli tévedéseket, aminő az, hogy a Bolond Istók II. énekének A nagyidai cigányokat értelmező szakaszait (a 147. lapon) 1873-ból keltezi, holott azok már pontosan tíz évvel előbb megjelentek a Koszorúban — vagy az olyan önkényes szóhasználatot, amikor a 49-re következő két-három évet, a katonai kormányzat időszakát nevezi provizóriumnak, holott ezt a nevet a történetírás már régen az 1861-re következő Schmerling-korszakra foglalta le. Az már további kérdés, hogy ennek az elhurcolásokkal és kivégzésekkel teli kor-

szaknak (ti. a Haynau-félének) volt-e olyan némiképp is reménykeltő színezete, mint azt szerzőnk megállapítja.

De térjünk rá az ígért bizonyítékokra. Hermann konstrukciójába belevág az az elképzelés, hogy Arany közvetlen 49 után is még egyideig az osztrák hatalom és az egész európai reakció megdőlését a „népmozgalom”-tól, vagyis magyarul egy újabb forradalomtól várta. Így mondja ezt a 99. lapon ; a 100.-on némi óvatos korrekcióval Arany szájába adva is „távoli reménynek és nem konkrét lehetőségnek” mondja a várt „népmozgalmat”. Mi a bizonyítéka Arany e várakozásának ? Egyetlen szó a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* c. versben :

Nem lehet-é ismét egy új -
Népáradás e földön ?

Ezt a szót : „népáradás” — aztán minden habozás és vizsgálódás nélkül azonosítja a népmozgalommal, tehát a forradalmi megmozdulással ; bele is kapaszkodik ebbe az így értelmezett szóba és lapokon át el nem engedi ; a 103. lapon, és még több helyen, megismétli, hogy Arany a népáradástól reméli a helyzet megváltozását. Ez a szép építmény azonban egy fuvallatra összedől, ha a „népáradás” szót Arany nem így értette. A vers megfelelő szakaszai azt bizonygatják, hogy naiv dolog az örök békében hinni — mindig lesz ok, amely háborúkat robbant ki :

Mióta és míg a világ,
Nem volt-e, nem leend-e
Erős, ki nyomni mindig kész,
S ki elnyomassék, gyenge ?
Amazt mikép mérséklitek
Hogy enyhe légyen láncá ?
Mikép ezt, hogy nagyon súlyos
Békóit meg ne rázza ?

Avagy ki fékezendi meg
Az ember szenvedélyét,
Midőn iszappal hányja fel
Háborgó lelke mélyét ?
Midőn az Ész, a Bölcsesség
Mebántva, meggyalázva,
Mint a hajdan profétái,
Vonul remeteházba ?

Nem lophet-é megint egy új
Prometheusz égi lángot,
Kinek fénylő szövétneke
Felgyújtja e világot ?
Nem lehet-e ismét egy új
Népáradás e földön ?
Nézzétek a történetet
S mondjátok, képzeldőm...

mindig lesznek, kik népeket elnyomni vágnak, és népek, amelyek láncaiktól szabadulni akarnak, mindig lesznek alantas emberi szenvedélyek, amelyek felülkerekednek, s meggyalázzák az Észet és a Bölcseséget. Jöhet új Prometheus, kinek fénylő szövétneke (égből lopott lángjával) felgyújtja a világot. Ez sem értendő okvetlenül népmozgalomra, népi forradalomra, inkább olyan nagy, akár politikai, akár vallási vagy más mozgalomra, amelyet valami kiváltságos lángelme szít fel. A hangsúly a nagy ember szerepén van. A következő sorokban azonban a költő új témára tér, a háborúk egy újabb okát nevezi meg : ez az a bizonyos népáradás, azaz közkeletűbb nevén : népvándorlás, — amelyben új népek tűnnek fel, de egész, már elvirágozott népek alámerülnek. Így folytatja ezt a következő szakasz, bizonyítván a „népáradás” ilyen értelmezését :

Óh, a világ története
Szomorú egy tanulmány !
Mint buborék tűnik fel ott
Nép, nép után kimúlván ;
Jaj annak, mely már tündökölt
Annak közelg halála,
Elsimul a víz tükre és
Új hab tolul reája.

Az utolsó kép : az elsimuló víztükör, a nép-„áradás” szóban foglalt képcsíra teljesebb kibontása. Arany itt évszázadokban, sőt évezredekben gondolkodik ; szó sem lehet arról, hogy szavai valami, ha nem is közeli, de időszerű változásra céloznának.

Fentebb szoltam már arról, hogy Hermannak megvan a maga elgondolása a 49 után közvetlenül következő néhány évről, amelyet ő provizóriumnak nevez. „Ez a kor a jobb lehetőségek várásának kora” — jelenti ki a 101. lapon. Ezt természetesen bizonyítani is kell. Így folytatja tehát :

„A múlt idézésébe sokszor bele-belevegnyül egy lemondó, desperált hang. Viszont Arany világosan kifejti, hogy ez a letargikus hang és az alapját képező hangulat nem feloldhatatlan. Az ötvenes év végén így biztat pohárköszöntőre :

„Hajrá fiúk ! ez a pohár
Azért, ki bujdokolva jár
Hajrá fiúk ! ez a pohár...
Fől a kehelyt, koccantsatok !
Csörgése szóljon, hogy kikért,
És szóljon az, hogy hallgatok.”
(Szilveszter-éjen)

És Arany azt is elárulja, hogy ez a felköszöntés kiknek szól. Elmondja azt ars poetica jellegű költeményében : A költő hazájában :

„S a nyílt szívű nép, melyet ott talál,
Vele érzésben és nyelvben rokon ;
Dala e nép közt ajkru-ajkra száll,
Örül vagy sír az édes hangokon ;
Fogékony ott minden kebel
A dalra, melyet énekel, —
S hogy ebből semmi hang el nem vezett,
Tudniá biztosan, mily boldog élvezet !
Ameddig ily nép fogja őt körül,
Nép, melynek érzi keble, zengi szája
A költő énekét, — addig terül,
Ott éri végét a költő hazája ;
Azontul maga jövevény,
Dala üvegházi növény,
Legszebb illatja, színe kárba megy ;
Széles világon nincs népe s hona — csak egy ! ”

Ennyire világos még ekkor Arany előtt, hogy kiknek akar énekelni, merre kell orientálódnia költészetének.”

Ezután komolyan érdekel bennünket : kiknek szól hát a *Szilveszter-éjen* pohárköszöntője, és valóban ki lehet-e belőle olvasni a letargikus hang feloldódását ? Voinovich jegyzetében a következőket olvassuk : „A bujdosók emlegetése, a szabadon mozgó lábak és főképp a pohár csörgése mindenki előtt világossá tette a vonatkozást, mert, mint Szilágyi S. írta, a pohár cseng, csak a lánc csörög.” Vagyis : Arany a bujdosókat, Haynau üldözöttjeit és láncra-vert bebörtönzöttjeit köszönti fel, nem a letargia feloldódásaképp, hanem valami dacossá fokozódó részvétellel, — megnevezni nem lehet őket, de lehet rájuk célozni a beszédes hallgatással. Így aztán Arany csakugyan elárulja, hogy a felköszöntés kinek szól, csak meg kell érteni — s nem kell a másik verssel, *A költő hazája*-val erőszakos kapcsolatot teremteni, mintha Arany ezzel a felköszöntővel az egész „nyílt szívű nép”-hez fordulna, mintha azt akarná hangsúlyozni, hogy ő egyes-egyedül a népnek (azaz a parasztságnak) akar énekelni.

A felremagyarázásnak legalábbis fattyútestvére a szimplifikálás, a mondanivaló leszűkítése, valamely önkényes eszmeláncolat kedvéért. Lássuk a 249. lapon : „Arany a frázisos eszményesítéssel szemben meghirdeti az irodalmi jogfolytonosságot, és a kor irodalmát, illetve a kor igazi irodalmi tendenciáit úgy fogja fel, hogy azoknak példaképe a népköltészet és Petőfi.” Így mondja Hermann. Hogy mondja Arany maga ? „Mindenekelőtt hiszünk az irodalmi *jogfolytonosságban*. Nem tartunk azzal a néhányval, ki szeretné az utóbbi 10—12 év összes irodalmára, minél vastagabb daróc-fátyolát borítani a feledésnek... E *jogfolytonosság* annak is, mi a hirhedtő 12 esztendő alatt történt, megköveteli érvényét irodalmi fejlődésünk folyamában.” (*Irodalmi hitvallásunk*, 1863.) A folytatásból csakugyan úgy látszik, mintha a „konvencionális eszményítők”, Bajza és Kunoss utódai ellen kellene a Bach-korszak irodalmát elsősorban megvédeni, de amit védeni kell és Arany védeni akar, az nem a népköltészet meg a Petőfi-hagyomány, hanem az, ami új e 12 év és elsősorban Arany termelésében : az eszményítésnek és a realizmusnak új, a 49 előtti költészetten, de nemcsak Bajzáékon, hanem Eötvösön és Petőfin is túlmenő változata, „így kitágulván európaszerte az eszményítés fogalma”, „az eszményiség nem áll bizonyos szűkkörű formákban, s minden *igazi* költészet eszményít.” Ebből csak annyit hoz ki kommentátorunk, hogy ez az eszményítés voltaképp nem eszményítés, hanem „realisztikus tendencia”, és hogy Arany „a népköltészet alaphoz indul ki”. Az esztétikai problémát sem fogja meg igazában, a történetit pedig

figyelemre se méltatja. A társadalomtörténetnek általában azt az arcát fordítja kifelé, amely a maga interpretációját támogatni látszik. „Paraszti alap”-ról milyen lehetett az Anjouk kora? „Ebben a korban még megvannak bizonyos mértékig a patriarkális viszonyok, amelyek lehetővé teszik az ilyen paraszti fölemelkedést, . . . ebben a korban a paraszt és nemes távolsága még nem teszi lehetővé a parasztság egyes egyedeinek részvételét az ún. nemzeti életben. . .” (50—51. lap). A régi szájkás lelkű filológus szívesen venne egy csomó adatot ennek bizonyítására; polgári történetírókban lapozgatva inkább ilyesmiket olvashat: (IV. Béla és I. Károly) „tiszttség, birtok, kiváltságok adományozásával mozdították elő új arisztokrácia kialakulását, mely rövidesen születési főnemességgé alakult át, s ugyanők mozdították elő a köznemesség alsó határán mozgó elemek pártfogásával a köznemesi osztály kialakulását és az alsó néprétegeknek egy nagy paraszti osztályba való összeolvadását is. . . A személyi kapcsolatokon alapuló, vérségi és hűbéri természetű középkori társadalom a földbirtokon nyugvó újkori rendi társadalomnak adott helyet, mely a földhöz való viszonyuk minősége által élesen elhatárolt két nagy rétegre — a földesurak és más földjén élők rétegére — és ezeken belül a vagyon s a jogok és kötelességek mennyisége által meghatározott osztályokra tagozódott.” (Hóman—Szekfü 7. kiadás II. 267—268.) Mindez nem a patriarkális közelségre és a felemelkedési lehetőségekre utal, inkább az osztálytagozódás és a korlátok erősödésére. Pláne, ha még azt is tudjuk, hogy Nagy Lajos döntő lépést tesz a jobbgátság intézményesítésére: törvénykönyve 6. cikkében „a jobbgátságot azelőtt nálunk teljesen ismeretlen földesúri adóval terheli meg, amelyet nem pénzben, hanem terményben, az összes termények és a bor kilenced részében kellett fizetni”. (Ac nádor: A magyar jobbgátság története, 4. kiad. 107.)

Ismétlem: ilyen belemagyarázást össze lehetne szedni vagy egy tucatot a könyvből. Hitelét már ezek is megingatják; pedig ez a legenyhébb hibatípus; a megnemértés és önkény számomra esetben fokozódik egész művek helytelen, hamis értelmezésévé. Ezt a szintén elég hosszú sort, amelyet Arany érdekében több példán szeretnék bemutatni, a *Murány ostroma* nyitja meg. Meglepetéssel értesülünk róla (az 55. lapon), mégpedig mindjárt Petőfi Szécsi Mária-jára is kiterjesztve: „Az ő alapproblémájuk annak a folyamatnak bemutatása, hogyan vált Szécsi Mária a későbbi összeesküvés (ti. a Wesselényi-összeesküvés) részesevé.” Övatosságból mégis hozzát teszi: „Bár ezt ebben a történetben nem lehet művészileg ábrázolni, de a történet értékelése, és így a cselekmény egész felfogása, a szerelem problémájának ábrázolása is ezzel a kérdéssel függ össze.” Kénytelen vagyok a teljes megvilágítás végett még az egész következő bekezdést idézni: (55—56. lap).

„Aranyak 1848. január 27-én kelt, Szilágyihoz írt levele jelzi, hogy ebben a tekintetben mennyire egyetértettek. Arany János beszámol Petőfi Szalai látogatásáról, elmondja, hogy amikor Petőfi előlvasta a Murány ostromát és Arany a Szécsi Mária-t: „bámulva tekintettünk egymásra s Petőfi lélekrokonoságot vélt fölfedezni ebben is, mint újabb bizonyosságát máskori mondanásának: »Te, ebadta, te sokszor olyat gondolsz és mondasz, hogy nekem úgy tetszik, mintha én mondtam vagy gondoltam volna«; én pedig azt válaszoltam: mindketten megleltük az egyetlen arkhimédészi pontot, melyből Szécsi Mária-t művészileg felfogni lehet és kell; (ha az ember úgy nem akar vele járni, mint Tompa Miska)”. S mi ez az arkhimédészi pont? Az, hogy Szécsi Mária átállását nem árulásnak fogják fel, hanem olyan tettnek, amely természetes és szükségzerű. Míg a hadvezérei póz Szécsi Mária-nál természetellenes, a szerelem természetes. Míg az egyik kényszeredett, a másik spontán. S ez egybehangzik Petőfi esztétikájával, mely megismétlése a felvilágosodás esztétikai felfogásának: „ami természetes, az jó és szerintem szép is”. A természetességnek ez a felfogása, amely a népi esztétika egyik alappillére, áthatja a két költő Szécsi Mária-ját. Nincs itt sem lelki vívódás, mint ahogy nincs a János vitézben vagy a Toldiban sem. Szécsi Mária átállása természetes, de ebben az átállásban nem állhatatlanság, hanem igen komoly állhatatosság fejeződik ki. Nem elárulása ez a Habsburg-ellenes harcnak, hanem új, az adott helyzetben — mint erre Arany levelében utal — természetesebb, megfelelőbb formák közötti folytatása.”

Ahány mondat, csaknem annyi torzítás. Arany, egy előbb már idézett levelében, Tompa Szécsi Mária-ját bírálja, éppen a téma felfogása szempontjából: Tompa a nő lelkében pozitív törvényt (esküt) hoz összeütközésbe a szerelemmel, ez a konfliktus tragikus megoldást kívánna, ilyent azonban Tompa a történelem adatai ellenében nem adhat. Egészségesebbnek tartja Arany a konfliktusnak azt az alakítását, amelyet őkné ketten művük központjába állítottak: „önkéntesen felkarolt pártérdék és önkéntelenül támadó szerelem” közt; ez az a később említett arkhimédészi pont. Következik-e ebből az, hogy Mária átállásában „nem állhatatlanság, hanem igen komoly állhatatosság fejeződik ki” — és hogy átállása az erdélyi fejedelem oldaláról a Habsburg-uralkodó oldalára — Arany szemében — „nem elárulása a Habsburg-ellenes harcnak, hanem az új, az adott helyzetben. . . természetesebb, megfelelőbb formák közötti folytatása”? Arany levelében azért utal Mária későbbi életsorsára, a Wesselényi-összeesküvésben való részvételére, hogy a történet tragikus befeje-

zésének lehetetlenségét megokolja — esze ágában sincs a maga ábrázolásába beiktatni azt a perspektívát, hogy Mária már itt, az ő művében kezd összeesküvővé átfejlődni. Nincs is ennek a szövegben más alapja, mint Máriának egyetlen mondata :

Most legyőzeténk, de csak azért hódolunk,
Hogy biztosabb legyen *egykor* diadalunk.

Ez valóban oda céloz a Wesselényi-összeesküvésre; Arany maga mondja ezt a kéziratra tett jegyzetében : „később az úgynevezett Wesselényi összeesküvésben, amint tudom, nem kis szerepet játszott Murány és asszonya” — a jövőnek ez a felvillantása azonban, nem is annyira Kádas, mint inkább az olvasó számára, egyáltalán nem jelenti azt, mintha Mária fejlődése kimutathatóan az összeesküvés felé tendálna, mintha hirtelen átállásával már az összeesküvést akarná előkészíteni, mintha ez valóban „új harc kezdete” volna. A jelzett végső perspektíva elégtétel a történelemnek, de nem következik a mű alkatából, amelynek hősnője mondja : „Pártomat elhagyom, hogy kövessen férjet”. Mint láttuk, Arany maga is „önkéntesen felkarolt pártérdek”-et helyez a nő lelkébe, nem valami mélységes szenvedélyű meggyőződést.

Szerzőnk konstrukciójából következik, hogy a murányi kalandban valahol a népnek is jelen kell lennie. Hol is találhatná meg másutt, mint a várórségben ? Nem tudom, hányan lehettek, de mindjárt „várvédő tömegekké” lépteti őket elő ; az ő magatartásuk akadály a szerelem kibontakozásának. „A várvédő tömegeket a költeményben a vén Kádas képviseli”, „a vén Kádas tiltakozása a nép tiltakozása”

„Mert, bár tied a vár, az őrség is tiéd,
De Rákóczi birja a katonák szívét :
Csak egy lázasztó kell... aztán ki bir velek ?
Isten óhat ugyan, de én nem felelek.”

(*Murány ostroma*)

„S Kádas csak akkor nyugszik meg végképp, amikor Szécsi Mária ismét felvillantja előtte a Habsburg-ellenes harcok perspektíváját. Miután visszaadja Kádasnak a kardját, így beszél :

„Kösd fel öreg — monda Mária nevetve,
Most legyőzeténk, de csak azért hódolunk,
Hogy biztosabb legyen *egykor* diadalunk.”

Arany itt is meglát valami igen jelentőset. Murány ostromát valóban Venus döntötte el, de felvillantja, hogy Murány eleste a harc új kezdete. Venus eldöntheti, merre forduljon Szécsi Mária szíve, de a szerelem istennője sem dönt az ország sorsának kérdésében, mert itt a végső szót a néptömegek mondják ki. „Még alább : ez voltaképpen Arany színvallása a népmozgalmak és a nemesi vezetés kérdésében : a Murány ostromában „a népnek a nemzeti érdekek mellett önálló szerepét hangsúlyozza”. Arany soraiból ezt kiolvasni kb. annyit jelent, mint mázsás súlyt akasztani egy cérnaszálla. Nem is szólva, hogy Kádas, a néptömegek képviselője, mikor Wesselényi diadalát látja, siet megtenni maga is hűségnyilatkozatát, — s csak ezután hangzanak el Mária jövőt sejtető szavai.

Hermann szerint Arany 49 utáni magatartását olyan kérdések mozgatják, amelyeknek, „alapja, talpköve éppen a nép viselkedése, a plebejus tömegek mozgása”. „Az, hogy a paraszti tömegek most forradalmi demokrata vezető nélkül maradtak, súlyos teherként nehezedik Arany lelkére. Ugy érzi, hogy még Petőfi is sok mindenben csalódott volna. Talán éppen úgy csalódott volna egyes politikai elképzeléseiben, a népmozgalmak erejébe vetett hitében, ahogy feleségében, a halála után máshoz nőül ment Szendrey Júliában. S Arany így szólaltatja meg A honvéd özvegye c. versében Petőfit :

„De nem vádollok... oh e vádat
Inkább magamra emelem :
Annyi őszinte érzemenyért,
Mit eltékozla kebelem,
Annyi reményért, mely csalárd lőn,
És annyi esztelen hitért,
Szerelmemért, mely végtelen volt...
És íme most itt van : mit ért!”

Kétségtelen, hogy itt nemcsak a szerelmi csalódás problémáját pendíti meg Arany, hanem az általános csalódását is. De miben csalódott volna Petőfi is? Nyilván a nemzetközi népmozgalmak erejében.” Petőfinek ezt az esetleges nagy csalódását, illetve Arany ilyen sejtelmét kár

A *horvéd özege* idézett szakaszával bizonygatni: a szövegben nyilvánvalóan a szerelmi csalódás, illetve a Szendrey Júlia alakja és viselkedése körüli kételyek szólalnak meg, Petőfi szájába adva. Csak meg kell nézni az összefüggést: az előző szakaszt, amely a nő elleni vádakat fel is sorolja:

Eldobtad a tiszteletes gyászt,
Korán vetéd el azt, korán,
Maglehet, e gyász néha-néha
Emlékeztetett volna rám:
És eldobád — hajh, mint csalódtam —
Azt is, aminél egyebet
Alig szeretnél bennem: egykor
Hiú bálványod... nevemet.

Ahány sor, mind a nő, a hitves iránti csalódást sugalmazza.

És így lehetne még sorolni a példákat tovább. A *hamis tanú*ban is konkrét társadalmi mondanivaló van: a parasztek fő problémája ekkor a tagosítás; ennek segítségével, t. i. a birtokaik közé beekelt parasztparcellák kisajátításával a földesurak kárpótlást szereztek maguknak a jobbágyfelszabadításért. „Ez a ballada tehát tiltakozó ellentmondás azzal a rendszerrel szemben, mely hamistanúk segítségével fosztja meg a parasztot létalapjától, a földtől.” (169. lap). Minderről a költeményben egy hang sincs; a kiindulás két parasztfalu, Köröstarcsa és Körösladány határpöre; földesurat nem látunk, parasztokat sem; azt se tudjuk meg, kinek a tulajdonában van a vitás földdarab. — A *Keveházában* Arany „a szabadságharc ellenpéldáját igyekszik megmutatni. Egyfelől azt ábrázolja, hogy a húnok és magyarok alárendeltsége a németeknek — melyből egész ideológiát teremtettek Deákék, s később folytatói egészen Prohászka Lajosig, mintegy hivatkozva az európai statusquóra — nem volt meg mindig. Éppen ellenkezőleg. A húnok több ízben győzelmet arattak a szászok felett, viszont, szemben az osztrákoknak 1849-ben az osztrák győzelem után követett eljárásával, kezét nyújtottak a harcosszász Detrének. Így válik azután a hún mondakör is Arany költszétében rendkívül fontos politikai tartalmak hordozójává, és így kerül a hún mondakör tengelyébe negatív figuraként a szász Detre, akinek tevékenysége az egész Csaba-trilógián végigvonul.” Itt nem is maga a belemagyarázás döbbsent meg, hanem az a szemlélet, amely ennyit tud csak kiszűrni Aranyak ebből a csodálatos költeményéből. Egy könyv, amely címéül Arany esztétikáját írta, mintha észre se venné a költemény megalkotásában zsúfolódó esztétikai problémákat: az újszerű és mégis ódon epikus műformával való kísérletezést, ősi epikus szemlélet és hangnem megújítását, a hangot, a nyelvet, a verselést — mindazt, ami nyomatékosan jelzi, hogy Arany, ha talán nem teljes tudatossággal is, költői-esztétikai szempontból már maga mögött hagyta a Toldi korszakát. Hogy lehet fejlődésrajtot adni Arany epikai szemlélete alakulásának éreztetése nélkül?

Csak ilyen szűk látókörű esztétikai felfogásról érthetjük azt meg, hogy a Katalint, Arany első epikus művét a nagy katasztrófa után, elhibázott alkotásnak minősíti. Magára a Katalinra nem akarok dicsérő jelzőket aggatni; talán elfogulttá tesz a számos olvasásémlék, amelyek elseje még diákkoromban nyúlik vissza; — gondolom mégis: nem én vagyok az egyetlen, aki ebben a műben Arany tehetségének egyik legnagyobb diadalát látja. Legelőször is helyre kell igazítanom Hermannnak azt az állítását, hogy „a Katalin balsikerét” Arany „maga is érezte”, s hogy Erdélyihez írt ismeretes levelében „bírálja is saját művét”. Arany ezt mondja: „byroniassá akarván tenni, nagyon elhalmoztam képekkel”; de különben az önmaga iránt mindig túlzottan szigorú Arany éppen az a költőnk, akinek műveivel való, sokszor hangoztatott elégedetlenségét nem kell komolyan venni. Persze érdekes kérdés: hogy lehet ezt a kis remekművet úgy olvasni, hogy remek voltát ne vegyük észre? Hermannnak akadnak, legalább egy-egy részletmozzanatban elődei: Salamon Ferenc, aki talányosnak érzi azt, hogy a költő, szerinte, egy letűnt irodalmi korszakhoz tér vissza, Erdélyi, aki nem veszi észre, hogy a költemény jambusokban van írva, és Péterfy, aki szerint „Arany sehohsem annyira pusztán virtuóz, mint e beszélyében”. Persze, furcsa dolgok sülnek ki abból, ha valaki ragaszkodik ahhoz, hogy itt is mindenképpen valami konkrét társadalmi mondanivalót találjon, ha nem tud elképzelni műalkotást „leplezés”, „bírálat” nélkül. „Le akarja leplezni az apa, egyben feudális várúr kényúri hatalmát”. „Arany itt a verses-regény műfajában még egyszer megkísérli, hogy a feudalizmusról a népi világkép és esztétika nevében mondjon kritikát.” Most már csak egy mondvacsinált elmélet kell, amely szerint „erre a kritikára a verses regény műfaja kevésbé alkalmas” és kész az ítélet: „így jön létre törés a téma és a műfaj közt, s ezt a törést a legnagyobb művészet sem tudja áthidalni”. Aranynak nem is illik a verses regény műfaja, mert ez „nemcsak a kapitalizmus kialakulása révén létrejött helyzetképet vetíti elénk”, hanem „a polgári alapra orientálódó nemesi fiatalság” problematikáját; „mármost

mit kezdjen ezzel a műfajjal Arany? Ő nem nemesi költő, hanem paraszti”. A szép okoskodás összeomlik: a Katalin műfaja nem verses regény, nem is akart az lenni, s Aránynak nem az volt a szándéka, hogy a feudalizmus rémségeit leleplezze, annál kevésbé a nép nevében. A szolgák lázadásának jelene, bármily figyelemre méltó, Hermann szerint is csak epizód; Aranyt, aki eszme, anyag és műfaj egységének művésze, bizonyára semmi nem gátolta, hogy ezt a motívumot végigvigye a cselekményen — ha csakugyan ilyesmi lett volna a szándéka. Őt azonban, mint már korábbi méltatói kifejtették, inkább érdekelték a bőszenvenedélyek, a hullámlzó lelkiállapotok, amelyeket mély beleérzéssel tud festeni; érdekelt a téma és a forma azért is, mert módot nyújtott szubjektivitásának, líraiságának lappangó, a tárgy és a művészet mögé rejtett kisugározatására. Tárty és műfaj közt sem érzek ellentmondást, sőt feszültséget sem; a kisebb költői elbeszélésnek ezt a változatát Byron éppen az ilyen történetek számára alkotta meg. Lehet beszélni feszültségről a tárgy és a költő szemléletmódja kivitelezése között (lovagromantika-lélektani realizmus); ezúttal azonban Arany maga kereste ezt a diszharmoniót, hogy művészet teljes latbavetésével legyőzhesse.

További részletezés helyett csak utalás még néhány képtelenségre. Petőfi *Az apostolban*, „azzal, hogy in medias res kezd az eseményeket, arra készíti az olvasót, hogy helyeslje Szilveszter útját”. Miért? *Az elveszett alkotmány* is „in medias res”, azaz keretszerűen, a cselekmény középetáján kezdődik, tehát Arany arra készíti az olvasót, hogy helyeslje Rák Bendéék útját, meg akkor is, ha a pocsolyába vezet. *A Bolond Istókkal*, pláne az I. énekkel kapcsolatban, ahol Istók még csak párnapos csecsemő, hosszú fejtegetést hallunk arról, hogy Istók azonos magával Arannyal: „Arany 1850-ben úgy látja, hogy ő maga képtelen kibontakozni a feudális Magyarországon, s ez a helyzet Istókkal is.” A költő azonosítása főhősével nemcsak itt, hanem a II. énekben sem felel meg a tényeknek; mint másutt kifejtettem, Arany művészi humorral festi meg saját torzképcét. — Nagyida hős cigányai maguk árulják el a németnek gyöngeségüket: odakiabálják, hogy elfogyott a puskaporuk. Hermann értelmezése:

„Mindenesetre azonban ezzel a befejezéssel kapcsolatban el kell gondolkoznunk a nemesi tiszteteknek a szabadságharc alatt minduntalan megismétlődő érvelésén. Ez az érvelés azon alapult, hogy arra hivatkoztak: kellő fegyverzet hiányában a magyar hadsereg nem sokra mehet Windischgrätz vagy Haynau állig felfegyverzett seregével szemben. Mint történelmi dokumentumok is bizonyítják, a schwechati katasztrófát megelőző időben ezt a hangulatot terjesztették a magyar tiszték. Ilyen fajta magyarázattal indokolták azt, hogy nem vonultak a szorongatott forradalmi Bécs felmentésére.

Ez persze csak egy epizód. Aki azonban Görgey váci kiáltványától kezdve megvizsgálja, hogy milyen volt a szabadságharc tisztikarának hangulata, vagyis a magyar hadsereg nemeseinek közhangulata a forradalom idején, látni fogja, hogy ez döntő kérdés. S különösen fontos azokban az időszakokban, amikor az ellenséget sikerült visszaszorítani. Ebben az összefüggésben tűnik ki, hogy Arany János kritikája mennyire konkrét. Az osztrák csapatok visszavonulásáról beszél, s ugyanakkor a fáraó utódját úgy ábrázolja, hogy az elvonuló ellenség figyelmét ő maga hívja fel seregének hiányosságára. Ezzel Arany éppen a szabadságharc legkonkrétabb és legégetőbb, mondhatnók centrális kérdéséhez nyúl. Szatirikus formában ábrázolja a szabadságharc bukásának egyik leglényegesebb belső okát.”

Vagyis: Aranyt e mozzanat megírásakor az inspirálta, hogy a szabadságharc nemesi vezetői állandóan rámutattak a magyar hadsereg fogyatékos felszerelésére, felhányták, túlzottan is a hiányokat, maguk árulták el gyöngeségüket az osztrákoknak. Érdemes-e szót vesztegetni rá, hogy a mű maga semmi támpontot sem nyújt ehhez a belemagyarázashoz? Ha lappang ebben a mozzanatban kritika, az mindenesetre máshova vág, mint Hermann gondolja. És végülis, ez esetben hagyományos mondai mozzanatról van szó, amelyet Arany készen kapott.

Ennyi félreértésnek, 270 lapon végighúzódo tévedések sorozatának kell hogy valami nagyon mély alapja legyen. A szerző maga ezt nem veheti észre, mert ő maga szilárdan erről az alapról okoskodik; a kívülállónak azonban nem ad nehéz munkát a diagnózis. Csak a dogmatikus előítéletek képesek az ember látását ily nagy mértékben megzavarni, elhomályosítani. Ezek az előítéletek lépten-nyomon elárulják magukat Hermann fejtegetéseiben; egyáltalán nem lappanganak; — talán le lehet számolni velük, ha odaállítjuk őket sorjában az értelem világosságába. Hadd említsem meg mindjárt, hogy nemigen van köztük olyan, amelyért Hermann a maga személyében lenne felelős.

Leginkább áll ez arra a történet szemléletre, amelynek talajáról Aranyt, Keményt, valamennyi Bach-korszakbeli írónk működését megítéli. A vezértéma itt: forradalom és forradalomellenesség, írók magatartása a bukott forradalom után. Ebből születik meg Kemény nyel, Gyulaival kapcsolatban a forradalomellenesség vádja. Pedig vitatható már a kiindulópont is: 49-ben nem arról van szó, hogy egy társadalmi forradalom elbukott, hanem arról, hogy egy nemzeti függetlenségi harcot levertek. Sem Kemény, sem Gyulai, sem Jókai nem

tagadták meg a polgári forradalmi követeléseket, március ilyen vívmányaival nem fordultak szembe, — ami bírálata bennük felbuzog, az a függetlenségi harcnak szól, annak vezetéséből, realitásából meríti táplálékát. 49 után bizonyos aggályokban, nemcsak a nemesi vezetésre, hanem az egész harcra vonatkozóan Arany is osztozott utólag; gondoljunk éppen Nagyidára, majd később a Reményi-versre és a Széchenyi-ódára; a zsarnokgyűlölet a Zord idő-ből épp olyan megdöbbentő erővel árad, mint Arany balladáiból — a szakadék tehát Arany és Kemény közt nem olyan óriási; azt, hogy Arany hogy gondolkodott 49 után a társadalmi forradalomról, hiteles adatok és vallomások híján nemigen tudjuk; az, hogy egyideig paraszti-pebejus alapon maradt, aztán lassan elszakad ettől, nem egyéb föltevésnél. Ellenben valószínűsíthető az, hogy újabb függetlenségi felkelés esetleges kitörését aggasztónak, végzetesnek tartotta talán már 57—60 közt, de még 1861 táján is.

No de vitatható történetiszemlélet még nem zárja ki egy költői lángelme alkotásainak esztétikai megértését. Nyilvánvaló, hogy Hermann sajtáságos módszere mögött jellegzetesen esztétikai előítéleteket is fölfedezhetünk, — nem saját természete ezek sem; örökölte őket. Így mindjárt korunk művészetelméletének legkevésbé tisztázott pontját: lángelme, művészi alkotóerő és tudatos ideológia, politikai-társadalmi elmélet viszonyáról, ill. kapcsolatáról. Vajon csakugyan alapföltétele, vagy döntő tényezője-e a művészi alkotásnak az igaz, a helyes, a tudatos politikai ideológia? Teljes kizárólagossággal Hermann sem állítja ezt. Nézzük csak az idevágó nyilatkozatokat könyve 96. lapjáról:

„Ilyen átható és átfogó elmélet híján ment végbe az Arany-tragédia. Petőfi azért válik Arany számára olyan pótolhatatlanná, mert még a 48-as korszak sem nyújtott neki olyan ideológiai támaszt, amely eligazította volna a 49 utáni magyar élet útvesztőiben. Arany minden küzdelme, minden elméleti lépése arra irányul, hogy valamilyen módon sikerüljön egy új elméletnek, ha csak a csiráit, egyes vonásait is meglesni, mely azután elméleti alapot adhatna a költői gyakorlat számára.

Mіндеzt két sajátosság tudomásulvételével kell tárgyalnunk. Az egyik az, hogy bár voltak és vannak művészek, akiknek ilyen elméleti alap nem áll rendelkezésükre, mégis igen komoly népi alkotásokat tudnak teremteni. Tehát ebből az következik, hogy ilyen jellegű elméletnek nem kell minden esetben a művészi alkotás hátterében, annak gondolati alapjaként jelen lennie. Pusztán arról van szó, hogy bizonyos művészi utak és bizonyos korszakok — első sorban a reakció nyílt támadásának korszakai — megköveteltek egy ilyenfajta ideológiai, elméleti alapot. Ennek híján a haladó költő mindig tévelygésekre ítéltetett ezekben a korszakokban.”

Tehát Aranynak, mivel a reakció nyílt támadásának korában élt, okvetlen szüksége lett volna az ideológiai, elméleti alapra, tragédiájának egyik oka éppen ennek hiánya. Ahogy később olvassuk: „Arany szinte élete végéig nem találta meg azt a talajt, amelyre szilárdan állhatott volna. Nem lelte fel azt a biztos világnézetet, amelynek nyomában költői alkotása kiterelhetőek.” (111. l.) Maga a ténykérdés is kételyeket ébreszt: ennyire bizonytalan és gyámoltalan aligha volt Arany. A kérdésnek mindenképpen van egy elvi oldala: mi az, amit a műalkotás kifejez, és hogyan fejezi ki? A nagy lángelme nyilvánvalóan kifejezi önmagát egész világával, egész korával együtt, de mindenesetre az esztétikum konkrét nyelvén és síkján. Tartalmazza tehát a művész világnézetét is, társadalmi-politikai állásfoglalását, helyesebben magatartását is, de a műalkotás szempontjából nem szükséges az, hogy ezeket tudatosan kifejeztesdettén, fogalmi tisztázottságban tartalmazza. Sőt az sem szükséges, hogy a művész maga tudatosítsa őket. A múltból nagy alkotók és nagy művek sokaságát lehetne példának idézni — s az ideológiai tudatosság szerepe mindjárt problematikusává válik, mihelyt az irodalom-ból a festészet vagy a zene területére lépünk. A festő Feuerbach és társai nem lettek attól jobb művészek, mert munkájukhoz imádsággal és böjtöléssel készültek.

Ami pedig magát Aranyt illeti, politikai és társadalmi nézeteit 49 után egyre fokozódó homály borítja; lehettek ingadozásai-átalakulásai, de ami a szó igazi értelmében vett világnézetet illeti, az Aranyban időleges ingadozásai ellenére is mindvégig szilárd maradt; beszél erről egy aránylag korai költemény: a *Gondolatok a békekongresszus felől* — meg egy kései: a *Honnan és hová?* A politikai nézeteiben beállt változások, majd a végső politikai passzivitás nem áll útjában olyan reamek megalkotásának, mint a Buda halála vagy az Öszikék. Egyébként már egyik 1956-os irodalomtörténeti ankétunk helyesbítette a gyakran előforduló vulgáris felfogást: az író magát a kort tükröztesse, ne a kor társadalmi-politikai tudatát.

Értsünk szót mégis. A tudatos és határozott politikai állásfoglalás nem *conditio sine qua non*-ja az irodalmi és művészi reamek létrejöttének. Ha megvan, a valódi tehetséget támogathatja ilyenek alkotásában; de a kontárból semmiképpen sem tud nagy művészt elővarázsolni. A határozott és tudatos, helyes elmélet követelményének felállítását nem is önmagában hibás, hanem következményében: aki ehhez ragaszkodik, igen könnyen eljut oda, ahol Hermann áll: a műalkotásban csak ideológiai szócsövet lát, s amikor elemzi, nem keres

és nem tud találni mást benne, csak ideológiát. Hallatlan szimplifikálás születik ebből, nemcsak egyes művek magyarázatában, hanem az egész fejlődésrajzban is. Mindkettőre röviden utaló példa:

A *Török Bálint*ban Arany „nemcsak a maga, hanem a magyar haladás problematikájáról is vall”. „Ebben a versben ugyanis éppen az a probléma, hogy a magyarok hogyan tudnak politizálni akkor, amikor két ellenség kétfelől szorítja őket”. Ezért kár volt Aranynak verset írni, elmondhatta volna vezércikkben is.

Ami a fejlődést illeti, azt a valóban sokrétű, világnézeti, maganéleteti, kortörténeti és esztétikai, alkotásbeli problémákkal terhes időszakot, amelyet Arany életében a Bach-korszak jelent, Hermann levetíti arra az egyszerű kérdésre: vajon Arany paraszti alapon maradt-e, plebejus demokrata alapon maradt-e, mint 49 előtt. Ez a közelebről ki nem fejtett paraszti szemlélet és paraszti esztétika olyan bűvös kulcsá válik, amellyel Arany minden művét és minden nyilatkozatát meg lehet fejteni. (Nehogy a fejemre olvassák, hadd térek ki zárójelben Hermannnak e szóhoz fűződő félreértésére (173. l.). Arany Pákhhoz intézett levelének van egy mondata, amely így kezdődik: „Én, paraszt esztétikámmal...” Milyen könnyű erre a két szóra lecsapni, ahogy Hermann teszi: Arany esztétikája „paraszt esztétika” — saját szavai szerint. Pedig Arany csak azt akarja mondani, hogy az ő esztétikája nem könyvek-ből tanult, nem rendszeres, nem elvontan teoretikus; pusztán a maga józan érzékéből fakad.) A *nagyidai cigányok* „a szabadságharc plebejus kritikája”, Aranyt 1849 után „a paraszti feléltörés problémái töltik el, ezek determinálják művészetének alapjait”; az elbeszélő költemény a paraszti felemelkedés ábrázolásának szükségszerű terméke; Arany 49 után „ugyanannak az osztálynak a kifejezője, mint 1849 előtt volt” s így halljuk ezt még jónéhány változatban. Maga az alaptétel is vitatható — hát még, ha elgondoljuk: mi mindent szorít háttérbe ez a formula, ami mind motiválta Arany Bach-korszakbeli költészetét.

Szabad legyen végül ennek a pániideologizmusnak a legvésebb következményére, Hermann könyvének legártalmasabb előítéletére rátérnem. A 153. lap táján szól arról, hogy 1852 elején leplezték le és fojtották el Erdélyben a Mack-féle összeesküvést; Aranynak is tudni kellett róla, sőt talán visszhangot is adott rá költészetében. Miért nem lehetne ez a visszhang az *Enyhülés* című vers. Idézem:

„A történelem felvetette új problémára mindjárt ebben a korszakban keletkezett első költeménye is utal. Ennek a címe: Enyhülés. A vers nyilvánvalóan 1852 januárjában keletkezett. Először az *Értesítő* közölte 1852 február 5-én. A kéziratban csak az 1852-es dátumot olvashatjuk a vers alatt. Valószínűleg éppen a székelyföldi összeesküvés leleplezése után íródhatott, talán csak egy nappal a hír vétele után.

„Tegnap a remény is eltört,
Az utolsó árbo,
Csupán a kétség kötött egy
Gyarló deszka-szálhoz :”

Ezek a sorok világosan mutatják, hogy az előző korszak utolsó reményszikrája is elveszett. Elveszett azzal, hogy ezt a mozgalmat vérbefojtották.”

De akkor miért „Enyhülés” a vers címe és témája, ha azt akarja mondani, hogy az utolsó reményszikra is elveszett? És ha a vers egy nappal a hír vétele után keletkezett („Tegnap...”), mi vigasztalhatta meg oly hirtelen a költőt, hogy az előbbi sorokat így folytassa:

Ma fölöttem és alattam
Ég és tenger síma,
Zöld ligetnek lombja bókol
Felém, mintegy híva.
Nem török a szenvedő szív
Oly könnyen darabbá...

Nyilvánvaló, hogy a versnek a Mackék leveréséhez való kapcsolása merő önkény; néhány versornak összefüggéséből kiragadott torz interpretálása, mindjárt ki nyíltan, skolasztikus módszer.

De nem ez a módszer mégsem a legmegdöbbentőbb, hanem a mögötte rejlő dogma: az, hogy a költeménynek mindig föltétlenül azt a két-három hetet vagy hónapot, esetleg csak két-három napot kell kifejeznie, amelyben keletkezett. Főlösképpen tartom esztétikailag cáfolni ezt a követelményt; nyilvánvaló, rajta lehet a művön keletkezése idejének közvetlen bélyege is, de el is maradhat, és jaj neki, ha csak az van rajta és semmi több. Inkább Hermann ilyenirányú gyakorlatát, amelyet annakidején Az ember tragédiáján is kipróbált, szeretném illusztrálni.

A *Bolond Istók*ban a „korproblémák” jelennek meg; érdekes, hogy mindig csak problémák, sohasem érzelmek, élmények, hangulatok, helyzetek stb. A balladának is megvan mindnek „a konkrét társadalmi mondanivalója”. Aranyt, „a paraszti költőt, az epikus

állandóan a konkrét napi feladatok kötik le”. A mintapéldányt ehhez az elmélethez a *Toldi Estéje* elemzése szolgáltatja. Idézniem kellene az egészet ; de talán néhány kiragadott mondat pótolhatja ezt. „A konzerváló törekvés, ami már 48-ban jelentkezett, még tovább erősödött 48 után, amikor az egyre fejlődő kapitalista viszonyok talaján a magyar nemesség a leggörcsösebben ragaszkodott régi létformájához, a külsőségek megtartásához. S ezt a ragaszkodást ábrázolja egészen világosan és finoman Arany a Toldi estéjében, elsősorban azért, hogy a Toldival szembenálló emberekként éppen az apródokat ábrázolja.” „De a problémák nemcsak ebben az irányban bonyolódnak. Bonyolódnak a parasztság szempontjából is. Az, hogy a parasztság nem a fejlettebb termelést képviseli az előző társadalmi renddel szemben, szükségszerűen problematikusá teszi a parasztság helyzetét is. A lovag-paraszt Toldi halálakor Lajos király utal a puskapor feltalálására. Arra irányítja a figyelmet, hogy új korszak következik, ahol az ész fog uralkodni.

„Toldi vagy nem Toldi... hull előtte sorban!
Az ész ereje győz abban a kis porban!”

Ami a pesti plebejus tömegek számára csak örvendetes, s amiért Petőfi így lelkendezik

„Tenger-kéj veszen körül,
Közepében lelkem fürdik...
A madár röpkölt csak eddig,
Most az ember is röpkölt”

(*Vasúton*)

— az Toldi számára új problémát, új nehézséget vet fel. A technikai fejlődés mást jelent a városi plebejus és mást a paraszt számára. A harc újra kezdődik : vagy a paraszti Magyarország veszi kezébe az új technikát, de ez esetben le kell számolnia régi illúzióival, vagy az uralkodó osztály helyezkedik az új technika alapjára.” A Toldi Estéje tehát, legalábbis részben, „a parasztságnak a technikai fejlődéssel kapcsolatos belső problematikáját” szövegezte meg. A mű humora abból adódik, hogy Arany „maga is jól látja a parasztság helyzetének fonákságát, amikor az a 48-as forradalomba nemesi vezetéssel kénytelen belemenni.” Nem méltatlan ehhez a szemlélethez az a tömör líraelmélet, amelyet Hermann a 95. lapon ad.

„Az egyes műfajoknak pedig megvannak a bizonyos határai. A társadalmi tudat egyes területei, elemei, megjelenési formái más-más módon adnak irányítást a társadalmi élet és a valóság egészének kérdéseiben. Közülük éppen a líra az, mely egy korszakhoz, egy speciális korszakhoz kötődik. Egy meghatározott időszaknak belső problematikájára ad választ, és nem tűzheti ki a maga hatásának szükségszerű keretei között azt a célt, hogy bizonyos legáltalánosabb, legvégső problémák megoldását nyújtsa. A líra éppen szubjektivitásában — mely objektivitásától elválaszthatatlan —, és ebből kifolyólag naphoz kötöttségében él, csak így válik elevenné, s éppen ebben a mai-napiságában tartalmazza egy korszak sajátos lírai általánosítását.”

Ezt még Petőfi lírájára sem lehet egyetemesen elmondani, annál kevésbé pl. Berzsenyiről, Vörösmartyról, Vajda számos művéről, sem a világirodalom nagy lírikusairól.

Az eddig elmondottak alapján egyáltalán nem lep meg, hogy egy címében az „esztétika” szót viselő mű éppen esztétikai szempontból a legbizonytalanabb és semmitmondóbb. Adós marad legalapvetőbb, ünös-untig emlegetett alapfogalmának, a „népi esztétiká”-nak közelebbi kifejtésével, még azokban a fejezetekben is, amelyeknek címéül írja ezt a varázsszót. „A népi esztétika fogalma az 1849 előtti Aranytól” — olvassuk az első fejezet élén — maga a tárgyalás inkább Arany politikai nézeteivel foglalkozik. Elméleti alapvetését még bizonytalanabbá teszi az, hogy hamis értelmezést tulajdonít a „nemzeti költészet”-nek, Arany döntő elvének és költői célkitűzésének. Nem igaz az, hogy Arany a politikai tartalommal telített népköltészetet hívja nemzeti költészetnek. A „paraszti szemlélet” szóval a könyvben nagyarányú visszaélés folyik. Az irodalmi népiességről nem tud többet mondani, mint amit eddig is már a vulgarizáció számtalan változatában hallottunk és ismételtünk. Talán éppen egy ilyen igényű monográfia továbbjuthatott volna annál, hogy „népies”-nek nyilvánítsa nemcsak Aranyt és Petőfit, hanem Adyt és József Attilát is (39. lap); ilyen higitásban legfeljebb Gyöngyösi, Kemény Zsigmondot, no meg Gyulai Pált szabad kizárunk a népiesek sorából.

Arany esztétikájának és költői gyakorlatának kétségtelenül legkorszerűbb, legtöbb tanulságot ígérő fogalma az *eszményítés*; ezzel kapcsolatban nyer értelmet az is, amit legnagyobb epikusunk realizmusáról kideríthetünk. Hermann számára az egész probléma-körben csak egy az igazalmas, csábító feladat: választalat emelni Arany és Gyulai közé, hangoztatni Gyulai kisebbségét, s akárhogyan is, kimutatni, hogy Arany eszményítés-elméletében még mindig van haladó társadalmi mag, sőt, hogy ez az elmélet „a forradalmi

hullám utórezgése”. Talán fel is ujjongott, amikor a *Vojtina ars poëtikájában* felfedezte a „forradalmas ár” kifejezést, meg Arany jegyzetét arról, hogy az a bizonyos tabáni toronygomb 1849-ben volt fényes.

Alant a zölden tiszta nagy folyam;
Mint egy smaragd tó bércek közt, olyan;
Meg nem legyinti szellő s fecske szárnya,
Csak mélyén lüktet forradalmas árja...

Lenn a Tabánban egy toronytető
Gombjának fénye majdnem égető...

(„Ez 1849-ben volt így”. Arany jegyzete)

„Éppen ebben az időszakban és ebben a viszonylatban nem véletlen, hogy a természeti kép felidézése is 49-ről beszél. A külső színen nyugalmas folyó, melynek mélyén a forradalmas ár lüktet, arra vár, hogy ábrázolják. Nem az utca látszólagos hangulatát kell ábrázolni” — azaz: ime Arany is azt kívánja, hogy az életet, a társadalmat forradalmi mélységeiben ábrázoljuk. (243. lap.) Nos, merész képzelet felfedezheti a 49-ben fényes, azóta (1861-re) elfakult toronygombban a forradalmi gondolat szimbólumát; hogy az életből, a valóságból mit és hogyan kell ábrázolni, azt elég világosan megmondja maga Arany, a költemény egyéb soraiban. „Az utcán por, bűz, német szó, piszok” — de a folyó tükörében

... mikép

Tündéri álom, az előbbi kép
Tisztára mosdva, felfordítva ring...
Ábrándos lelkem a hullamba mélyed,
Vágyban elúszva búvárlom a mélyet...

no most kellene a mélyben a forradalom utórezgését megtalálnia — de nem:

Itt, itt, a nimfák, itt a kháriszok...

S a döntő sorok

Nem a való hát, annak égi mása...
Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet:
Egy szóval... a költészet.

„Idea: *eszme*. Nem szó, nem modor” — tiltakozik Arany, „hogy némi kőszá föllengésben áll a híres eszmény, vulgo: *ideál*”; s miközben a leghatározottabban elutasítja a „konvencionális”, az üres, a klasszicizáló eszményítést, számos prózai nyilatkozatában próbálja pozitíven is megmondani, hogy az igazi eszményítést milyennek gondolja. Való igaz, hogy különbséget tesz felszíni valóság és mélyebb igazság között, de ez utóbbinak közelebbi körülhatárolását nem adja; a Bulcsu-bírálatban olyasféle meghatározást ad a költészet céljáról, hogy azt Gyulai is elfogadná: „az emberi szív rejtélyeit akár alanyilag (lírában), akár tárgyilag (epikai költeményben) minél igazabb kifejezés által feltüntetni”. A szociális irányzatossággal kapcsolatban kételyei vannak, lásd a Hebbel-bírálatot, még az irányregényről is azt vallja: „dobhat föl megoldatlan társadalmi kérdéseket, ámbár itt is áll az, hogy a regény nem *mivel*, hanem *dacára* hogy ilyenekkel foglalkozik, lehet jó költemény”. Már Mitrovics észrevette Arany prózájában azt a példát, amelyen maga a költő szemléltető oktatásként mutatja meg, milyen bőven értelmezi az eszményítés fogalmát. Petőfi Ebéd után c. versét elemzi a *Töredékes gondolatok* III. szakaszában, s kiderül, hogy ez az „eszme” mint esztétikai valami, lehet akár valami egységes hangulat vagy szemlélet is. A Szeptani Jegyzetekben is annyit kíván csak, hogy az eszme a „jó és igaz” legyen, de körét ennél jobban szűkíteni nem kívánja. Természetesen ragaszkodik a „reál”-hoz, az eszmény konkretizálásához; ennek kifejtésére szenteli a II. és III. „Töredékes gondolat”-ot. Jellemző, hogy míg a „nemzeti”-t a konkretizálás elengedhetetlen fokozatának tartja, a népit már mellőzhetőnek is véli: „A szépnek tehát nem lehet megtagadnia, büntetés nélkül, a *nemzetit*; de a népiesre nem szorul okvetlen”. „Azon költészet, mely reál vegyületűnek mondatik, elfogadja az időbelit, az esetlegest, a különöst, például: nemzeti, népi, sőt egyénit is, de nem mint *lényeg*et, mert akkor megszűnnék költészet lenni, hanem mint formát, melyben nyilatkozik.” Ennyi önvalomással szemben aligha nyom valamit az *Ars poëtika* „forradalmas ár”-ja; lehet, hogy a hasonlat politikai éle bújkált a költő agyában — de csak mint felvillanó ötlet, semmiképp sem eszményítés-elméletének alapvető gondolata nyánánt.

Egy szót még, mielőtt befejezném, Hermann művének legfőbb mondanivalójáról, amelyet még fejezetcímeivel is oly meggyőzően akar sugalmazni. Volt-e hát Arany-tragédia, és olyan volt-e, ahogyan ő elképzelte? Ilyesféleléről nem most esik először szó, Tragikus hősnek

látja Aranyt már Riedl, folytonos belső küzdelmeire célozva ; a népiek és Németh László áttolják a hangsúlyt a 65 utáni időszakra, a hallgatás éveire, amikor Arany az Akadémia „foglyává” lesz, és nem tud többé szabadon kibontakozni. Az irodalomtörténeti közvélemény azóta is ezekhez a hallgató évekhez kapcsolja a tragédiát, s okai között rendre megnevezi leánya elvesztését, a nyűgös titkári hivatalt, legfőképpen mégis azt, hogy a kibontakozó dualista-kapitalista rendszerben nem lehetett őszinte : amit vártak tőle, nem hangzott össze azzal, amit mondani tudott volna. Amíg azt hiszi Arany, hogy ez összhang nélkül nem tud költeni, addig el is hallgat ; végülis lebüvészkedni magáról a vélt és valódi társadalmi követelményeket, s magának, közönség nélkül írva megalkotja az Őszikék remekét.

De Hermann István nem így gondolja. Nála a Világostól a Buda haláláig terjedő időszak az Arany-tragédia lassú kibontakozásának kora, s tetőpontját éppen a Buda halálában éri el. Furcsa módszerrel jut el szerzőnk erre az eredményre. Jóformán csak Arany ideológiáját vizsgálja, azt is, mint láttuk, elég vitatható módszerekkel, s miután, úgy véli, csalhatatlanul megállapította, hogy Arany fokozatosan letér a „népi” alapról, fokozatosan közeledik Deákékhoz, ezekből a vélt vagy valódi ideológiai tévelygésekből könnyű meghozni az elmarasztaló ítéletet a költő Arannal szemben is : hiszen az ideológiai hanyatlásból mi következhetnék egyéb költői hanyatlásnál? Mindez azonban nem elegendő a szuralizmus vulgarizáló látásánál. Maga Arany politikai eszmeiségének fejlődése is megoldatlan kérdés még, s ha valaki komoly tudományos módszerekkel nekifog egyszer, annak a kiegyezés egész problémakörével kell szembenéznie, s azt sem szabad elfelejtenie, hogy a kiegyezésben létrejött új államalakulat lenini bírálata sem tisztán negatív.

No de a költőnek legpozitívabb eredményeit mégiscsak műveiben kell keresnünk, nem politikai eszméinek vagy esztétikai elveinek alakulásában, amely nem okvetlen párhuzamos és nem is föltétlen egyrangú művészi alkotásaival. Addig pedig, amíg a költő remekműveket hoz létre, nem lehet komoly baj elméletével sem. Ha tehát — Hermann nyomán — úgy fognánk fel, hogy Arany, politikai és esztétikai nézeteinek hanyatlása folytán költőileg is csökkent értékű műveket hoz létre, akkor a leghatározottabban ki kell jelentenünk, hogy ilyen Arany tragédia sem 1865 előtt, sem azután nincsen. Van mindenesetre többször is irányvesztettség, iránykeresés, meg hasonlottság — de van, különösen éppen a Buda haláláig, hősies küzdelem, a költő és ember Arany hatalmas erőfeszítése, amely éppen a kritikus évtizedben nagy diadalokat, nagy művészi pozitívumokat is tud teremteni. Szinte megfejthetetlen, hogy jut Hermann odáig, hogy ezeket nem veszi észre.

Ekkor alkotja meg Arany a realizmus új változatát, az eszményítő realizmust, amely éppen nem marad el a magyar realizmus 48 előtti szintje mögött, sőt erkölcsi eszmeiségben, lélektani mélységben, a nemzeti jelleg kiemelésében, a műforma erejében és a művészi hagyomány megelevenítésében vetekszik vele. Éppen a Buda halála ennek az eszményítő realizmusnak a tetőpontja és reneke, s ezen nem változtat az sem, hogy az epigonok kezén ez a szemlélet elsekélyesedett. Más nagy stílusoknak is ez a sorsuk.

Eddig kellőképp nem becsült nagy diadala Aranynek a Bach-korszak alatt alkotott új típusú lírája : egy lépés előre a Petőfi-típusú közvetlen, lazább kötésű lírától a rejtőzködő, többszólamú, műalkotásjellegű lírához. (Erről Baránszky-Jób László sajtó alatt levő tanulmánya szól bővebben.)

Utat tör a nagykorúsi Arany számos elméleti-esztétikai kérdésben ; az *Irányok*, a Frankl-bírálat, a Tisza Domokoshoz írt levelek fejtik ki ma is helytálló gondolatait eszme, tárgy, műfaj, forma szükség szerű összhangjáról s a lírai igazság követelményéről és változatairól. Hogy ez a tizenegyházy év termett töredéket, talán selejtet is, mindez csak emeli a nagy alkotások értékét, pláne ha hozzávesszük Arany emberi nagyságát, aki éppen a töredékek tanúsága szerint mindig a legszigorúbb bírása önmagának.

Nagy alkotók sorsához hozzátartoznak nemcsak a nagy diadalok, hanem a nagy félreismerések is. Aki a Dante- és Faust-kommentárok extravaganciáit ismeri, az nem lepődik meg Hermann skolasztikus módszerén sem. Mégis : irodalomtudományunk jelenlegi helyzetében nehéz elnyomni a kérdést és az aggályt : vajon méltó-e ez az eljárás a marxista szemlélethez, amelyet a valóság és a tények tisztelete jellemez, s amely minden jelenséget a maga helyén és a maga idejében igyekszik megmagyarázni?

Bírálatomat verses időzettel kezdtem, hadd fejezem is be verses utalással. Szeretném a megbírált könyv szerzőjét Goethe versikéjére emlékeztetni, amely e szavakkal kezdődik :

Gedichte sind gemalte Fensterscheiben . . .

A vers, de a költő életműve is olyan, mint a színes üvegablakú középkori épületek. Aki csak a küszöbről pillant beléjük, homályt és sötétséget lát. Ahhoz, hogy a teljes színompát észrevegyük, be kell jutnunk egészen — ezek Goethe szavai — a szent kápolnába.